

о. Юрій Мицик

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ТА ЇЇ ДУХОВНА ОПІКА НАД ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648-1658 рр.

У статті розглядається один із важливих аспектів взаємовідносин Української козацької держави - Гетьманщини - в часи Богдана Хмельницького з Київською Православною митрополією, відзначається підтримка Православною Церквою національно-визвольної боротьби українського народу.

Національно-визвольна війна українського народу 1648-1658 рр., спрямована проти колоніального гніту Речі Посполитої, мала своїм наслідком очищення значної частини етнічних українських земель від іноземних загарбників і відродження Української держави у вигляді козацької республіки - Гетьманщини. (Формально ця держава називалася «Військо Запорозьке», але тут цей термін вживаємо тільки стосовно Збройних сил Гетьманщини.) Український уряд у ході національно-визвольної боротьби та розбудови держави докладав значних зусиль, щоб підтримувати високий моральний дух у повстанському війську. Хоча Українська Православна Церква дбала насамперед про спасіння душ люд-

ських, вона не могла стояти осторонь всенародної боротьби, що проходила під релігійними гаслами і велася також проти дискримінації православних, проти католицької експансії.

Слід відзначити, що переважна більшість тогочасного населення України сповідувала православ'я і Православна Церква була для неї найвищим авторитетом. В умовах, коли український народ не мав своєї держави, саме Православна Церква була чи не єдиним потужним осередком, який оберігав етнос від денационалізації, формував його світогляд і мораль, християнські цінності. Оскільки переважна більшість феодальної верхівки вже сполонізувалася і відмовилася від боротьби за власну державу, цю місію стало

виконувати українське козацтво, яке спиралося у цій боротьбі на потужну підтримку Православної Церкви (Київська митрополія як складова частина Константинопольського патріархату або ж де-факто: Українсько-Білоруська Православна Церква - УБПЦ). Зміцненню такого природного союзу сприяло й те, що після Берестейської унії 1596 р. Православна Церква опинилася в надзвичайно тяжкій ситуації і тому шукала дієвої підтримки народу, особливо православної шляхти, котра боронила Церкву на сеймах та сеймиках; Війська Запорізького, котре боронило її від репресій; міщан, представлених насамперед у православних братствах. Завдяки спільним діям стало можливим відновлення вищої православної ієрархії у 1620-1621 рр. Київський митрополит Йов (Борецький), полоцький архієпископ Мелетій (Смотрицький), случький протопоп Андрій Мужилівський та інші підтримували міцний зв'язок з Військом Запорозьким, виявляли значний вплив на політику Запорозької Січі, підкреслювали, що боротьба за православну віру є стрижневим завданням національно-визвольної боротьби. Така традиція зберігалася і в подальші часи, особливо в роки Національно-визвольної війни 1648-1658 рр.

У той час Київська митрополія підлягала, хоча вже майже формально, Вселенському (Константинопольському) патріарху, перебувала у молитовному єднанні з усіма Православними церквами світу. Коли у 1648 р. вибухла Національно-визвольна війна, то всі православні патріархи (Константинопольський, Єрусалимський, Антіохійський, Олександрійський, а пізніше і Московський) підтримали українських повстанців, благословили їх на боротьбу проти ворогів. Це не було випадковим. У той час тільки Московська держава була самостійною, а всі інші православні держави й народи перебували під іноземним пануванням, зазнавали утисків та дискримінації, в т. ч. й за релігійні переконання. Тому вибух всенародного повстання в Україні, швидке відродження української держави породили в очах православного світу надії на визволення православних народів з-під католицьких (Австрійська, Польсько-Литовська) та мусульманської (Османська) імперій. Всі патріархи благословили Богдана Хмельницького і його повстанців на цю справедливую війну і надавали їм всіляку підтримку. Через посередництво УБПЦ позиція православних патріархів доводилася до свідомості практично всіх українців та білорусів, і це зайвий раз переконувало повстанців у справедливості їхньої боротьби.

Із самого початку повстання Богдан Хмель-

ницький та його сподвижники розсилали в усі кінці України та Білорусі так звані «зазивні універсали». Вони являли собою і маніфест українського уряду, і прокламацію із закликом до повстання. Характерною рисою «зазивних універсалів» є опис тяжкого колоніального, в т. ч. й релігійного, гніту, встановленого в Україні [1]. Наголошення на релігійному моменті свідчить, на нашу думку, не тільки про констатацію загальновідомого факту дискримінації Православної Церкви та її вірних, але й про причетність православного духовенства до складання «зазивних універсалів». Можна, до речі, вказати на перебування серед сподвижників Богдана Хмельницького ряду осіб, міцно пов'язаних з вищою ієрархією УБПЦ. Так, видатним дипломатом і військовим діячем був тоді Силуян Мужилівський - син Андрія Мужилівського; батько генерального писаря (майбутнього гетьмана) Івана Виговського - Остап був близьким до покійного митрополита св. Петра (Могили). До того ж у цих документах гетьман обіцяв також у разі перемоги повернути Православній Церкві належне їй місце в Українській державі і дана обіцянка почала реалізовуватися уже в 1648 р.

Уже в перший рік Національно-визвольної війни в Україну прибув єрусалимський патріарх Паїсій, який благословив гетьмана на боротьбу проти загарбників [2]. Пізніше Паїсій вирушив до Москви і там добивався того, щоби цар Олексій I надав підтримку українським повстанцям і виступив проти Речі Посполитої. Характерно, що разом із патріархом Паїсієм до Москви вирушив і згадуваний вище Силуян Мужилівський. На аудієнції у царя він виголосив промову, у якій особливу увагу звернув на переслідування католиками Речі Посполитої православної віри і православних, закликав до спільного збройного виступу проти Речі Посполитої [3]. Пізніше, у 1654 і 1656 рр., в Україні побував ще один православний владика - антіохійський патріарх Макарій, місія якого стала яскравою демонстрацією підтримки православними патріархами Національно-визвольної війни українського народу. Патріарх Макарій проїхав через всю Україну від молдавських до московських кордонів, а потім майже тим самим шляхом повернувся до Ясс, звідки попрямував на свою батьківщину. Як свідчить щоденник подорожі патріарха, складений його сином Павлом Халебським (Алеппським) [4], упродовж всієї поїздки патріарха з ентузіазмом вітало населення всіх міст і сіл Гетьманщини. У свою чергу патріарх проводив постійні богослужіння, виголошував проповіді, вів розмови з представниками всіх станів українсь-

кого суспільства і завжди висловлювався за продовження справедливої боротьби українського народу. Кульмінацією поїздки стала зустріч патріарха з Богданом Хмельницьким у Богуславі 12 червня 1654 р., коли гетьман збирав військо для чергового походу проти Речі Посполитої. Тоді відбулися урочиста зустріч гетьмана з патріархом на очах усього війська, успішні переговори, урочисті проводи патріарха, під час яких він з гетьманом проїхав у кареті через весь козацький табір, врешті молитва патріарха разом з усім Військом Запорозьким за «успіх походу й перемогу» [5]. Благословення патріархом гетьмана та всіх воїнів мало колосальний моральний вплив на Військо Запорозьке, яке все більше усвідомлювало себе лицарями у боротьбі за Христову віру.

Хоча Вселенський патріарх і не прибув особисто в Україну, однак він перебував у постійному листуванні з Б. Хмельницьким і навіть прислав у Чигирин свого представника й до того ж родича - коринфського митрополита Йоасафата. Крім Йоасафата, в оточенні Б. Хмельницького було ще кілька родичів патріарха, які виконували функції дипломатів у контактах з Константинополем, Москвою та Яссами. Від Вселенського патріарха митрополит Йоасафат привіз гетьману меч, освячений на Гробі Господньому в Єрусалимі. Чи варто говорити про те, яке велике символічне значення мав цей дарунок патріарха і який потужний моральний вплив здійснив він на свідомість повстанців? Цей меч мав нагадувати гетьману і всім православним про той меч, який Господь вклав до рук Гедеона, щоб той визволив свою Батьківщину від загарбників. Митрополит Йоасафат проводив при гетьманській ставці постійні богослужіння і вже у 1649 р. у ектеніях (прошеннях до Бога) він молився за Хмельницького як за «государя» (саме так переклали з грецької цей термін московські послы, що були присутні на богослужіннях у Чигирині). Цим самим ще раз наголошувалося, що Хмельницький - незначний український шляхтич за походженням, має, однак, усі легітимні підстави, щоб бути правителем, навіть самодержцем Руси-України. Відомо, яку велику роль відіграла в ідеологічній боротьбі того часу теорія «Київ - Другий Єрусалим», і про роль православного духовенства, як українського, так і грецького, у виробленні цієї теорії, починаючи з 1620 р. (особливо завдяки єрусалимському патріарху Феофану, київським митрополитам Йову (Борещькому), св. Петру (Могилі), та державотворчій програмі Богдана Хмельницького наприкінці 1648 - початку 1649 рр.). Саме тоді, як

з тривогою доповідали дипломати Речі Посполитої у Варшаву, Хмельницький звелів називати себе у вузькому колі «великим князем руським і молдавським», його вже порівнювали зі св. Константином Великим [6].

УБПЦ була завжди зі своїм народом, підтримувала національно-визвольні та релігійні тенденції повстання. Це стосується насамперед київського митрополита (1647-1657) Сильвестра (Косова), архімандрита Києво-Печерської лаври Йосифа (Тризни), єпископів та ігуменів і багато інших рядових духівників. Не випадково, митрополит і вище духовництво врочисто зустрічали гетьмана під час його в'їзду до Києванаприкінці 1648 р. після завершення тріумфального походу на береги Вісли; вітали його як «нового Мойсея», виразно порівнюючи роль гетьмана з роллю пророка Мойсея, який вивів єврейський народ з єгипетської фараонової неволі. Майже так само вітав лаврський архімандрит Йосиф (Тризна) і православне духовництво вступ до Києва сподвижника Богдана Хмельницького - полковника Ігші Голоти (травень 1649), який мав вести війська на Речицю, Вільно, а потім - на Варшаву. Цікаво, що навіть і через 20 років по смерті Богдана Хмельницького, в тяжкі часи, коли гинула Правобережна Гетьманщина, а Лівобережна вже була тільки автономною частиною Московської імперії, народ високо оцінював роль вождя Національно-визвольної війни і вважав, що за заслуги Господь взяв його на небо і гетьман щодня від обіду до вечора сидить по праву руку від Господа. Чи варто нагадувати, що згідно зі Святим Письмом по праву руку від Господа («одесною») під час Страшного Суду мають стати праведники, яким судилось увійти до Царства Небесного, на відміну від грішників, котрі ставали по волі Божій «ошую» і мали опинитися в пеклі. Вільно чи невільно народна свідомість пов'язувала Хмельницького з Єнохом та пророком Іллею, котрі були взяті Богом на небо живими, щоб повернутися на землю напередодні Страшного Суду. Все це є свідченням того, що на Гетьманщині народ ставився до гетьмана майже як до святого.

Православна символіка була активно вживана в українській геральдиці та прапорництві. Так, на прапорі Запорозької Січі постійно трапляється зображення хреста, є там зображення святих архістратига Михаїла, Юрія Переможця, чудотворця Миколи-угодника та ін. Св. Миколай, єпископ Мирлікійський як покровитель моряків зображувався також на корабельних прапорах запорожців. На прапорах Богдана Хмельницького та Іллі Голоти були зображені православні хрести,

що їх сучасники називали русинськими, тобто українськими. На окрему розвідку заслуговує сюжет про взаємодопомогу українського православного духівництва та повстанців.

У Війську Запорозькому існувала давня традиція облаштування шпиталів та лазаретів при монастирях, наприклад, при традиційних козацьких монастирях - Трахтемирівському, Межигірському, Самарському Свято-Микільському Пустинному. Гетьман Самійло Кішка, найзначніші діяння якого припадають на рубіж XVI-XVII ст., передав під шпиталь свій власний будинок у Києві. Без сумніву, ця традиція в роки Національно-визвольної війни зміцнилася, про що свідчать важливі для УБПЦ надання Богданом Хмельницьким. До нашого часу дійшло чимало книг, дзвонів, чаш тощо, подарованих козаками храмам та монастирям. Зі свого боку ченці й священники робили все для забезпечення духовних потреб повстанців. У тогочасних документах є також достатньо згадок про передачу ієрархами УБПЦ коштів для української армії, гармат, пороху тощо. Так, киево-печерський архимандрит Йосиф (Тризна) власним коштом набрав корогів добровольців і довірив їй очолити своєму родичу.

Дуже часто православне духівництво виконувало дипломатичні функції, причому не тільки українські священники та ченці, а також грецькі, молдавські, сербські та ін. Саме православне духівництво надавало гетьману й іншим керівникам української повстанської армії відомості про ворожі війська, наміри ворожого командування, становище в Речі Посполитій та окремих її містах. Гетьман доручав представникам духівництва навіть важливі секретні місії. Так, з Чигирини було відправлено на Балкани ряд ченців, котрі вже у 1654 р. мали готувати антитурецькі повстання болгар, греків, сербів та інших православних народів. Особливо відповідальна місія покладалася на духівництво, яке перебувало в зоні бойових дій та у прикордонних полках (Брацлавському, Вінницькому, Подільському або ж Подністровському, Уманському та ін.). Це були потужні полки, які очолювали видатні полководці (Данило Нечай, Іван Богун, Остап Гоголь, Йосип Глух та ін.); і вони нічим не відрізнялися від шістьох класичних козацьких полків (Чигиринського, Черкаського, Канівського, Корсунського, Білоцерківського та Переяславського). Значна заслуга у тому, що ці полки мали високу боєздатність, належить і православному духівництву. Є дані про міцний зв'язок між ними і повстан-

цями. Так, київські черниці вигаптували прапор, який подарували Брацлавському полку, очолюваному Данилом Нечаєм. Коли Нечай героїчно поліг у нещасливій битві під Красним, його було належно відспівано у замковій церкві. Пізніше тіло полковника було перевезено до Києва, де й поховано в одному з монастирів. (У 1676 р. у Межигірському Спаському монастирі було поховано й Остапа Гоголя - предка знаменитого письменника.) По смерті Нечая на Гетьманщині було оголошено траур [7] (загибель полковника припала на початок Великого Посту). Відправлялися панахиди по загиблому Данилу Нечаю й у Києві, а в Чернігові та інших полкових містах були з гармат на знак жалоби.

Вороги добре усвідомлювали роль православного духовенства, тому нерідко воно зазнавало жорстоких переслідувань. Так, після захоплення замку у Красному, поляки відрубали голову священику, який читав псалтир над тілом полковника, незважаючи на те, що він був у облаченні і виконував свої обов'язки як духовна особа. Відрубали голову й коринфському митрополиту Йоасафату, котрий супроводжував Богдана Хмельницького і потрапив у полон наприкінці Берестецької битви 1651 р. (10 липня). В одному з документів говориться про те, що німецькі найманці на службі Речі Посполитої спалили у 1649 р. двох православних священників. Такі звістки, на жаль, не були поодинокими... Навіть на Правобережній Гетьманщині, коли вона була автономною одиницею у складі Речі Посполитої і дотримувалася лояльної щодо останньої політики (при гетьманах Юрії Хмельницькому, Павлі Тетері, Михайлові Ханенку), порушувалися елементарні, забезпечені королівськими універсалами права духовенства. Доходило до того, що магнати й шляхта у своїх маєтностях часом змушували священників годувати собак (про це йдеться у дипломатичних інструкціях згаданих гетьманів королеві та сейму). Ці переслідування та дискримінація тривали довго, про що яскраво свідчать численні скарги православних священників, писані напередодні Коліївщини 1768 р.

Недостатня джерельна база не дозволяє поки що з належною повнотою висвітлити форми й методи духовної опіки Православної Церкви над українськими повстанцями в роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Але й ті свідчення, що є, дозволяють стверджувати, що роль УБПЦ у боротьбі за незалежну українську державу в середині XVII ст. була дуже значною.

1. *Томашівський С.* Перший зазивний лист Хмельницького // ЗНТШ.- Львів, 1898.- Т. 23/24.- С. 1-9; *Мицик Ю. А.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття.- Дніпропетровськ, 1996. — С. 67-69.
2. Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т.- М., 1953. - Т. 2.- С. 45.
3. Там само.- Т. 2.
4. Путешествие антиохийского патриарха Макария в XVII веке.-М., 1897.-Вып.2.
5. *Kowalska M.* Ukraina w połowie XVII w. w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo.- Warszawa, 1986. - С. 45.
6. Детальніше про це див.: *Мицик Ю.* Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького.- К., 1995.- С. 25-39.
7. Головний архів давніх актів у Варшаві.- Ф. Архів Радзивілів.- Від. 2.- Супплементум.- № 36.

Rev. Juriy Mytsyk

THE ORTHODOX CHURCH AND ITS SPIRITUAL PATRONAGE OVER ZAPOROZHIAN HOST IN THE PERIOD OF NATIONAL LIBERATION WAR OF 1648-1658

The article depicts one of the important aspects of the interrelations between Ukrainian Cossack state (Hetmanschyna) of Bohdan Khmelnytsky and Kyiv Orthodox Metropolitanate. The national liberation movement of Ukrainian people supported by the Orthodox Church is also presented here.